

h i ħ u istoriji slovenskih jezika.

*Čitao u sjednici historičko-filologičkoga razreda jugoslavenske akademije znanosti
i umjetnosti 10 srpnja 1867*

PRAVI ČLAN GJURO DANIČIĆ.

Srodstvo megju jezicima slovenskim, koliko se o njemu i govorilo i govori, još se slabo zna. Istina, došlo se je i u Slovena svijeh koji se otimaju za napretkom i u učenijeh ljudi ostalih naroda već dotle da se drži da svi jezici slovenski stoje megju sobom kao braća, — da su postali ne jedan od drugoga nego svi od jednoga jezika; ali kaka su braća? koji je brat stariji, koji li mlagji? koji se prije, koji li poslije odijelio od negdašnjega zajedničkoga jezika? i po tome koji je kome bliži, koji li od koga dalji? to se još slabo zna. A nije ni čudo; jer da bi se to moglo potpuno znati, treba prije saznati mnogo koje šta drugo, a filologija, kojoj je posao pronaći sve to, osobito filologija megju Slovenima, kojih se ova stvar najvećma tiče, tako je od skora počela dorastati i jačati za poslove toga reda, da se nikako ne smijemo tužiti na nju što ih još nije svijeh svršila, nego joj se prije valja da divimo kako je za tako malo vremena mogla učiniti i ono što je učinila, i puno uzroka imamo osjećati najveću zahvalnost prema ljudima slovenskoga i inostranoga svijeta koji su i toliko svjetlosti umijeli u jezike slovenske koliko sada već u njima vidimo, ako ta svjetlost i nije jošte obasjala sa svijem diobe jezika slovenskih.

Premda ima mnogo koje šta što istom treba uraditi, da bi se mogla potpuno pokazati dioba jezika slovenskih, opet mislim da ne bi bilo pravo iskati — niti se kad iskalo — da se ne bavimo njom i da ne tičemo u nju dokle se god ne uradi sve što joj treba: ni malo se ne baveći njom ne bismo mogli ni doznavati šta joj još nedostaje; ova stvar, kao i mnoge druge, ima više strana, pa kad

(sa *d*) ima i *sioło* (bez *d*), a opet ima *d* gdje nije od korijena, n. p. *modlitwa*¹; bez takih primjera nije ni jezik lužičkih Srba; — osim toga što se ta osobina jedne polovine tako koleba, mislim da se ne smije smetati s uma da takovo *d* i *t*, koje bi bilo osobina zapadne polovine, nije ni u jugoistočnoj polovini nečuvana stvar, imamo n. p. još u starom slovenskom jeziku **вѢТАЛЪ**, **ПѢТАЛЪ**, **СВѢТАЛЪ**, **ЖТАЛЪ**, **МСТАЛЪ**, **МѢДАЛЪ**, **СВѢДАЛЪ**, **СЕДАЛО**, **МЕТНАТИ**², i u nas osim tih i takih riječi još ima n. p. i otvrdnuti. — Ovo što napomenuh mislim da svjedoči da navedeni razlog za diobu slovenskih jezika na dvije polovine nije barem toliko jak da bi se na njemu mogla osnivati dioba jezika slovenskih. — Poslije ove prve diobe na dvije polovine misli Šlajher da su se dalje dijelili jezici slovenski ovako: jedna polovina, i to jugoistočna, na skoro se razdijeli na dvije grane, od kojih jednu naziva južnoslovenskom a drugu ruskom; poslije se južnoslovenska razdijeli na dva jezika, koje naziva bugarskim i srpsko-slovenskim, i ovaj posljednji razdijeli se — i to tek u poznija vremena — opet na dva, koje naziva srpskim i slovenskim; — isto tako i ona ruska grana južno-istočne polovine razdijeli se na dva jezika: veliko-ruski i malo-ruski. Druga polovina, t. j. zapadna, postala prvom diobom, razdijeli se na četiri jezika: češki, poljski, lužički i polapski, i to — veli Šlajher — može biti takogjer dosta pozno. Osim one najstarije diobe, osnovane na glasovima *d* i *t*, svu ostalu osniva Šlajher na glasovima kojima u nas odgovara *h* i *ḥ*; ali je iz bliže ne osvjetljuje ni malo, t. j. ne pokazuje kako iz tih glasova izlazi ovaka dioba kaku on uzima³.

¹ Više primjera vidi u Miklošića *vergl. gramm.* I. 470. i dalje, i u Maleckoga *gramatyka języka polskiego* str. 213.

² Vidi te riječi u Miklošićevu rječniku i njegovo djelo *Bildung der nomina* str. 29. 54

³ Same riječi Šlajherove kojima izriče tu diobu ovo su: Славянскій коренной языкъ раздѣлился сперва на двѣ части: юго-восточную (**орало**, **оувѣнати**) и западную (**орадио**, **увѣднати**). Но првая часть, вѣроятно, векорѣ опять раздѣлилась на вѣтви: южно-славянскую и русскую. Южнославянская вѣтвь тоже не замедлила раздѣлиться на два языка: болгарскій (**межда**, **тысяшта**) и сербо-словенскій (**medja**, **tysutja**). Большое сходство между сербскимъ и словенскимъ заставляетъ думать, что раздѣленіе сербо-словенскаго на два языка совершилось лишь въ позднія времена; тоже надобно сказать о раздѣленіи русской вѣтви (**меджа**, **межа**, **тысяча**) на два нарѣчія: велико-русское и мало-

Miklošić je sa svijem odbacio onu diobu na dvije polovine, i to prije nego što ju je Šljaher onako prihvatio, pak je redom kojim govori o jezicima slovenskim u svojoj gramatici pokazao u kakvom srodstvu misli da stoje jezici slovenski megju sobom, ne osvjetljujući ga iz bliže ¹, a taj je red ovo: stari slovenski jezik, novi slovenski, bugarski, srpski (s hrvatskim), malo-ruski, ruski, češki, poljski, gornji lužički, donji lužički.

To je u glavnom sve što u ovaj par imamo od najvršnjih ljudi o diobi slovenskih jezika ili o srodstvu njihovu. Mislim da ne će niko sumnjati da je to još vrlo malo.

Ne ću kazati ništa novo, nego što je jamačno opazio svak ko je mislio o ovoj stvari, ako napomenem da glavne razlike izmegju slovenskih jezika — koliko su danas poznati — dolaze od samoglasnijeh ѣ, ѡ, а, ѡ, р, ѡ, i od suglasnijeh koji u našem jeziku glase h i ђ. S toga će se istom onda moći potpuno poznati njihova dioba, postanje i srodstvo, kad se sve što ti glasovi za ovaj posao nose iznagje i jedno s drugim složi. Ali držim da su izmegju svih tih glasova posljednja dva, h i ђ, najznatnija u ovom poslu, koje i Šljaher izrijekom tvrdi ². On je, kako napomenuh, na tim glasovima osnovao svu diobu, osim one koju uzima za najstariju. I ja sam rad u ovoj besjedi držati se samo ta dva glasa, trudeći se pokazati kako mi se čini da iz njih izlazi dioba koja se ne malo razlikuje i od one Šljaherove i od one Miklošićeve.

Da bi stvar bila razgovjetnija, neka mi bude slobodno pokazati najprije kako postaju naši glasovi h i ђ i glasovi koji im

русское. Западно-славянская ветвь (medza, meza; tysac, точнѣ *тысяцъ, такова должна быть основная форма этого слова въ западносл.) также, можетъ быть, довольно поздно разрослась на четыре языка: чешскій, польскій, сорабскій и полабекій. Покуда мы принимаемъ западно-славянскіе языки за равно-степенные: строжайшее изслѣдованіе ихъ родственныхъ отно-шеній покажетъ, можетъ быть, иной порядокъ ихъ происхож-денія. А. Шлейхера, краткій очеркъ доисторической жизни сѣверо-восточнаго отдѣла индогерманскихъ языковъ. — С. Петербургъ 1865. на стр. 60—61.

¹ Indem ich die sprachen nach der nähe ihrer verwandschaft an einander reihe. Vergl. gramm. I. str. IX.

² Mir scheinen zur sonderung, wenigstens der slavischen hauptdialecte vorzüglich geeignet zu sein die veränderungen, welche die in den meisten dialecten unerträglichen aber sehr häufigen gruppen dj und tj eingehen. Beiträge I. 24.

odgovaraju u drugim jezicima slovenskim, u čem ću, istina, napominjati ponajviše stvari već poznate, ali će trebati i da ogledam osvijetliti nešto što doslije u filologiji slovenskoj nije osvijetljeno.

Ima više načina kojim postaju naši glasovi *h* i *ḥ*. Najprije da napomenem najlakše, t. j. najočvidnije, koji se mogu razumjeti bez mnogoga razmišljanja.

U riječima prešlim iz drugih jezika u naš glasovi *k* i *g* kad iza njih stoji *i* ili *e* razbijaju se o ta dva samoglasna, te nam glase *h* i *ḥ*, n. p. *k* pred *i*: *ѣрило*, *k* pred *e*: *ѣлија*, *g* pred *e*: *јеванђеље*. Tako promijenjeni glasovi ostaju i onda kad iza njih glasovi *i* i *e*, kojih su radi postali, ispadnu imajući za sobom drugo samoglasno ili stojeći na kraju, n. p. *Ѣорђе* (Georgius), gdje je pred *o* ispalo *e*, ili *Срђ* (Sergius), gdje je na kraju otpalo *i*, po što se pred njim promijenilo *g* na *ḥ*. Po tom ostaju ti glasovi tako promijenjeni i onda kad se po drugoj osobini našega jezika pretvori u *u* glas *o*, pred kojim se na rečeni način zateče *ḥ*, n. p. *Ѣрађ*. — Na ovaj način postalo *h* i *ḥ* ima naš jezik od kada znamo za nj: u najstarijim spomenicima imamo: *јеванђеље*, *Ѣрђеѣ*¹.

U stranijem riječima prešlijem u naš jezik glas *d* kad iza njega ima *i* a za njim još kako samoglasno, slijeva se s tijem *i* u *ḥ*, n. p. *Ѣаво*, *Ѣописије* (*Διονύσιος*). I ta promjena ostaje i onda kad se *o* našavši se tijem načinom iza *ḥ* pretvori u *u*, n. p. *Ѣуно* (*Διονύσιος*). — Na ovaj način postalo *ḥ* nije vrlo staro u našem jeziku: u starijim je spomenicima jednako n. p. *дѣмѣ*, docnije *дѣмѣ* (čitaj *dja k*)².

U našim narodnijem riječima glasovi *t* i *d* kad stoje pred *j*, od kojega ih je negda dijelilo *i*, pa to *i* pretvorivši se u *j* ispalo, slijevaju se s *j* u *ḥ* i *ḥ̣*, n. p. *Ѣрађа*, *пођак*. — I to je postanje glasova *ḥ* i *ḥ̣* novo: u starijem spomenicima imamo *Ѣратѣа*, *родѣмѣ*; da, još se i danas gdje gdje, na ime u Bosni, može čuti *Ѣратѣа*, *родѣмѣ*³. — Tako i pred *t* i *d* pretvorivši se *i* u *j* slijeva se *j* sa *t* u *ḥ* a sa *d* u *ḥ̣*, n. p. *наѣи* (mjesto *najti*, a to mjesto *naiti*); *нађем* (mjesto *najdem*, a to mjesto *naidem*). To je dosta staro u našem jeziku: od XIII vijeka nalazi se: *пођѣши*, *нађѣ*, *дођѣ*⁴.

¹ Vidi te riječi u mojem rječniku.

² Vidi u mojem rječniku tu riječ.

³ Vidi u Vukovu rječniku.

⁴ Vidi u mojem rječniku *поѣти*, *наѣти*, *доѣти*.

U našim narodnijem riječima, ali samo u južnom govoru, i to samo u jednom dijelu južnoga govora, glasovi *t* i *d* s glasom *j* koji izlazi iz *κ* slijevaju se u *h* i *ħ*, n. p. *ћерати*, *ћело*.

U istom dijelu južnoga govora i glas *ч* s takim *j* (od *κ*) slijeva se u *h*, n. p. *ћедило* (*цједило*), *ћевњак* (*цјевњак*). I kad su oba glasa *ч* i *j* rastavljena jedan od drugoga glasom *κ*, može *κ* ispasti, te se ona dva glasa opet slijevaju u *h*, n. p. *ћегати* (*цјејгати*), *ћетко* (*Цјетко*), *ћетна* (*Цјетна*).

Između ovijeh načina na koje doslije vidjesmo da postaje naše *h* i *ħ*, oni prvi ako i jesu vrlo stari opet nijesu postanja slovenskoga, a drugi su po sve novi; s toga ovijem postajanjem rečenijeh glasova naš jezik nije ni malo ili je preveć slabo svezan s drugim jezicima slovenskim, i s toga se iz ovijeh glasova ovako postaliјeh nema šta izvoditi za srodstvo jezika slovenskih ili bi preveć slabo i neznatno bilo što bi se izvodilo. — Ali imamo jošte dva načina na koja postaje naše *h* i *ħ*, i oba su tako znatna da se na njima može vidjeti kako slovenski jezici vijekom svojim stoје jedan prema drugom.

Jedan је od ova dva načina onaj po kom imamo *h* n. p. u riječima *свиѣча*, *злаћен*, a *ħ* n. p. u riječima *рѣа*, *роѣн*. I ovu osobinu ima naš jezik od kako znamo za *чј*: u najstariјim spomenicima nalazi se n. p. *хоће*, *грађанин*, *враћажу*¹. — U takim prilikama mјесто našega *h* ima stari slovenski jezik i sadašnji bugarski *шт* (*сѣштѣ*), oba ruska *ч* (*свѣча*), tako i sadašnji slovenski ima *č* (*svêča*), a poljski i češki i oba lužička imaju *ч* (*świeca*, *svíce*, *svêca*); a mјесто našega *ħ* ima stari slovenski jezik i sadašnji bugarski *жѣ* (*мѣжѣ*), velikoruski i maloruski *ж* (*межа*)², poljski *dz* (*miedza*), češki *z* (*meze*)³, tako i oba lužička *z* (*mjeza*), a sadašnji slovenski *j* (*meja*). — Što se tiče postanja tјeh glasova, nema sumnje da naše *h* i svi glasovi koji mu odgovaraju u drugim jezicima slovenskim postaju od *tј*, a naše *ħ* i svi glasovi koji mu odgovaraju u drugim jezicima slovenskim, od *ħј*. A način kojim postaju mislim da је sa svijem dobro pokazao Šlajher, koji ga postojano drži⁴, ako

¹ Vidi u moјem rječniku te riječi.

² U maloruskom ima gdje gdje i *дж*: *саджати*.

³ U Slovaka i *dz*: *miedza*.

⁴ Die formenlehre der kirchenslavischen sprache. 1852. str. 153. Compendium der vergleichenden grammatik der indogermanischen sprachen. 1861. str. 248.

Bop malo i sumnja o njemu¹; toga se načina u glavnom drži i Miklošić²; istoga načina držeći se Hatala protumačio je vrlo zgodno glasove češkoga jezika³. A tijekom načinom postaju oni glasovi ovako: *ɾj* i *ɳj*, od kojih postaju svi, slijevaju se u našem jeziku u *h* i *ḥ*; — u starom slovenskom mijenja se *j* iza *t* u *š*, a iza *d* u *ž*, pa se onda premeće *š* pred *t*, a *ž* pred *d* tako da mjesto *tš*, *dž* bude *št*, *žd*; — tako je i u bugarskom; — ista promjena biva i u oba ruska jezika, samo što nema onoga premetanja, nego *d* po što se za njim pretvori *j* u *ž* otpada, te ostaje samo *ž*, a iza *t* po što se pretvori *j* u *š*, slijevaju se oba glasa *tš* u *č*; — u sadašnjem slovenskom ne mijenja se *j* iza *d* ni u što, kao što se ne mijenja ni kod nas, ali se ne slijeva sa *d* kao kod nas, nego *d* otpada kao u ruskom, te ostaje samo *j*, a iza *t* mijenja se *j* u *š* pa se oba glasa *tš* slijevaju kao u ruskom u *č*; — u poljskom mijenja se takogjer *j*, ali ne u *ž* ni u *š*, nego iza *d* u *z*, i tako ostaje *dz*, a iza *t* mijenja se *j* u *s*, pa se *t* i *s* slijevaju u *ɳ*; — u češkom biva isto što u poljskom s malom razlikom: *d*, po što se *j* iza njega pretvori u *z*, otpada, te ostaje samo *z*, a iza *t*, po što se *j* pretvori u *s*, slijeva se *t* i *s* kao u poljskom u *ɳ*⁴; — u oba lužička biva isto što u češkom. — Budući da je pretvaranje glasa *j* u *s* (i u srodne glasove) vrlo obična stvar u jezicima plemena indoevropskoga, a ovo tumačenje ne nalazi ni na kake smetnje ni u jednom slovenskom jeziku, za to mislim da je ono sa svijem dobro.

Ostaje još jedan način na koji dobijamo *h*. To je onaj po kom imamo *h* u riječima kao što su *moć*, *peć*, i *žeći*, *peći*, *vrijeći*. Na ovaj način dobijamo samo *h* a ne *ḥ*. I ovo ima naš jezik od

¹ Vergl. grammat. I. str. 152.

² Velim u glavnom; jer mi radi „prejerovanih vokala“, koje uzima, nije sa svijem razgovijetno što govori o toj stvari; vidi njegovu vergl. gram. I. 184 i dalje, i Bildung der nomina 14, i za ostale jezike slovenske vergl. gramm. I. 252. 317. 397. 436. 471. 495. Po njemu govore o svojim jezicima Maček i gramatika jęz. pol. 30, Osadca граматика руск. языка 26—27.

³ Zvukoslovi, str. 87.

⁴ Što u maloruskom osim *ж* ima i *дж*, i što osim češkoga *z* Slovaci imaju i *dz*, može se misliti da u tijekom prilikama ne otpada *d* od *dj*; ali može *d* biti i pozniji umetak kao u maloruskom *джерело*, *дзерно*, *дзелений*; šta više i za poljsko *dz* može se sumnjati eda li je *d* doista od *dj* ili je pozniji umetak, kao što je n. p. u dativu *śludze*, gdje *dz* stoji mjesto *z*.

kako se zna za nj: u pismu Kulina bana imamo n. p. pomoć¹. Ali kako tu postaje h? Na to još nema odgovora. Nema sumnje, i svak priznaje, da tu h postaje od **rt** i od **kt** i od **xt**. Ali kako? Na to, velim, još nema odgovora. Mjesto našega h u tijem prilika stari slovenski jezik i sadašnji bugarski imaju **шт**, oba ruska i novi slovenski č, a poljski i češki i oba lužička c. Kako dakle svi ti glasovi postaju od pomenutih elemenata (od **rt**, **kt**, **xt**)? — Kako su se oko staroga slovenskoga jezika bavili najučeniji ljudi, njegovo je št i pretresano najviše, — a misli njihove o njemu, koliko bi se među sobom i razlikovale, sve se slažu u ovoj: krajnji glas t misli se da nije ništa drugo nego prvi glas od nastavka **th**, kojim postaje infinitiv (kao što je u **nh-th**), i od nastavka **th** kojim postaje substantiv ženskoga roda (kao što je n. p. **цѣтеръ-th**); pa kad pred tijem t dogje r (kao što biva u **мштн**, **мштъ**), onda se r pretvara najprije u ж, pa onda ж u ш; a kad dogje k (kao što biva u **нштн**, **нштъ**), onda se k pretvara najprije u ч, pa onda ч u ш; a kad dogje x (kao što biva u **хрѣштн**), onda se x pretvara u ш. — Ne smije se kazati da je još Dobrovski ovako mislio; on istina veli: „litterae gutturales, si ante **th** infinitivi immediate poni debeant, una cum r mutantur in ш“², i na drugom mjestu: „transformatis **rt**, **kt**, **xt** ante u infinitivi in ш“³; ali ne treba smetati s una da je Dobrovski mislio da složeno slovo ш glasi шч⁴, a kad se ta misao Dobrovskoga, koje je odavno nestalo iz nauke, uzme na um, onda navedene riječi njegove, koliko se same po sebi čine da se slažu s rečenom mišlju o postanju staroslovenskoga **шт**, nemaju u sebi ništa što bi i najmanje bilo nalik na nju — Miklošić, koji je slovensku filologiju odande gdje ju je ostavio Dobrovski, podigao onamo gdje je sada, govoreći o ovoj stvari, samo jasno kazuje što je dobro opazio, ali mu uzroka ne istražuje: „vor dem suffix des infinitivs **th** und dem des supinums **th** gehen die gutturalen in ш über“ veli Miklošić u gramatici staroga slovenskoga jezika štampanoj godine 1850⁵; više od ovoga ne nalazi se ni u poznijem djelima njegovijem; da, još manje rekao bih da je što u prvom dijelu velike svoje gramatike, gdje govori o glasovima slo-

¹ Miklošić monum. serb. 2.

² Institutiones linguae slav. str. 42.

³ U istoj knjizi na str. 351.

⁴ U istoj knjizi na str. 3.

⁵ Formenlehre der altslov. sprache. 1850. str. 46.

venskih jezika, kaže samo da u starom slovenskom jeziku „**mt**“ stoji mjesto **kt**, **rt**, **xt**¹, i još docnije u trećem dijelu: „im infinitiv und im supin. verbindet sich der guttural mit dem **r** des suffixes zu **mt**“². — Šljaher, izmegju svijeh stranaca najzaslužniji u slovenskoj filologiji, zadužio nas je i tijem što se više nego i ko drugi dotakao ove stvari tražeći način kako stari slovenski jezik u ovijem prilikama mjesto **r**, **k**, **x** ima **m**: on veli da od glasova **n** i **l** dolazi te se glasovi **r**, **k**, **x**, rastavljeni od onijeh glasom **r**, pomijeraju; ovo su njegove riječi: „vor *i* und *l* gehen die lautverbindungen *kt*, *gt*, *cht* in *št* über“, — k tomu odmah dodaje osvjetljujući rečena promjenu: „zunächst ward wol durch einfluss des palatals auf den guttural *čt*, *žt*, *št* aus *kt*, *gt*, *cht*“; i još te za promjenu koja iza te nastaje veli: „*žt* muss natürlich zu *št* werden, und *čt*, d. i. *tšt*, konnte ebenfalls leicht den anlautenden *t*-laut verlieren“³. Riječi kojim Šljaher ovdje izriče svoju misao rekao bih da pokazuju da ni on sam nije sa svijem uvjeren o njoj. Njoj se suproti supin, kojega Miklošić nije propustio prije napomenuti i može biti upravo njega radi nije išao dalje od onoga što je rekao; jer u supinu nema ni *i* ni *l* da bi se glasovi pred *t* mogli po Šljaherovoj misli promijeniti, pa opet su i u njemu promijenjeni. Osim toga mislim da je velika smetnja pitanje: za što bi izmegju svijeh suglasnijeh samo *t* bilo tako slabo da dopušta da preko njega *i* i *l* pomijeraju glasove koji pred njim stoje? za što to ne čini *i* n. p. preko *l* u žegli? za što to ne čini *l* n. p. preko *n* u *ornk*? za što to ne čini n. p. *k* preko *n* u *rnezd*? itd. itd. Na ovu misao Šljaherovu (ili upravo na Šljahera za ovu misao) udario je skorice Hatala, držeći se samo supina, koji joj je još prije Miklošić stavio na suprot, i ostavljajući stvar kao nešto sa svijem svršeno, o čem se nema šta više govoriti, na tom da se u ovijem prilikama glasovi *g*, *k*, *h* pretvaraju u *š* samo za to što stoje pred *t*⁴. Ali ja još ne pomenuh što mislim da je glavna pogriješka u onoj Šljaherovoj misli, ne pomenuh za to što je ista pogriješka i u Hatalinoj misli tako da obje misli padaju s iste pogriješke. Obje su misli jednake u tom što dopuštaju i tvrde da se u ovijem prilikama gla-

¹ Steht für **kt**, **rt**, **xt**. Vergl. gramm. I. str. 188.

² Vergl. gramm. III. str. 118.

³ Compendium der vergl. gramm. str. 247 prvoga izdanja.

⁴ De contiguarum consonantium mutatione in linguis slaviciis. Pragae 1865. na str. 14. 24. (izašlo je na svijet ove godine).

sovi *g*, *k*, *h* pretvaraju u *š*, — samo se u uzroku toga pretvaranja razlikuje Šlajherova misao od Hataline, — a baš to pretvaranje mislim da je pogriješka u objema; jer to pretvaranje, premda bi moglo vrijediti za stari slovenski jezik, ne može vrijediti za ostale, niti se po tom pretvaranju mogu protumačiti glasovi koje imaju ostali jezici slovenski u tijem prilikama. Često biva da se što god u jednom jeziku može protumačiti vrlo dobro po zakonima istoga jezika; ali kad se stvar isporedi sa stvarju koja joj odgovara u drugom jeziku, često se ono prvo tumačenje nagje lažno, jer mu se suproti ista stvar u drugom jeziku, i tada se traži tumačenje koje će vrijediti za oba jezika, t. j. po kom će stvar i u jednom i u drugom jeziku moći biti onaka kaka je. To je baš prva zasluga današnjoj filologiji, što se rečenijem načinom čuva od lažnoga tumačenja. Na primjer, ko bi kod nas čuo gdje narod pjeva: „ne vij, vuče ne grakéi gavrane“, ili: „zavi Tomo kako gorski vuče“, — mogao bi ne griješeći ni malo o zakone samoga našega jezika misliti da tu riječi vij i zavi imaju što sa glagolima viti i zaviti (viere, circumvolvere), koji i u starom slovenskom tako glase (**KUTH**, **ZAKUTH**); ali čim pogleda u koji god drugi slovenski jezik, naći će n. p. u starom slovenskom **KUTH** (ululare), te će vidjeti da su ono sa svijem osobiti glagoli koji sa **KUTH** (viere) nemaju ništa. Ili može biti da će se radije čuti, te će manje dosadan biti, ako spomenem što god praktičnije: od neko doba može se jako opaziti u našoj književnosti kako neki — upravo mnogi — književnici bježe od riječi osuditi, te pišu mjesto nje odsuditi misleći da osuditi govore neki samo za to što izbacuju *d* pred *s*, kao što govore n. p. gosposki mjesto gospodski; ali bi trebalo pogledati u koju god knjigu staroslovensku, te bi u starom slovenskom, gdje se ne izbacuje *d* pred *s* (jer ih rastavlja **т**) našli osuditi, glagol složen od *o* i suditi, u značenju condemnare, kojega značenja upravo nema odsuditi. Isto tako, ko bi se držao samo zakona staroga slovenskoga jezika, mogao bi sa svijem pravo misliti da n. p. riječ **КѢУТѢНѢ** dolazi od **КѢУ-**, kao što doista neki izvode; — ali čim bi pogledao u koji god drugi slovenski jezik, odmah bi vidio da tako ne može biti, jer kad bi tako bilo, ne bi moglo biti ni u Čeha věštec, ni u Poljaka wieszcycza, ni u nas viještac i vještica, nego bi te riječi glasile drugačije (kod nas n. p. bilo bi vijećac, vjećica), i vidjevši to dužan bi bio svijem tijem riječima (zajedno s onom starom slovenskom) tražiti

drugi postanak, koji se i nalazi u **кѣтъ**-. Tako stoji i ona misao po kojoj bi se u starom slovenskom jeziku glasovi *g, k, h* pretvarali u *š* u prilikama o kojima je govor; ona je smišljena bez obziranja na druge slovenske jezike; s njima se ne može ona složiti, ne može se na njih primijeniti; iz nje se ne može izvesti postanje ni našem glasu *h*, ni ruskomu i novoslovenskom *č*, ni češkom, poljskom i lužičkom glasu *c*. Ko bi htio sačuvati tu misao, valjalo bi za ostale jezike slovenske da uzme ili da su pomenuti njihovi glasovi postali prije onoga pretvaranja u starom slovenskom jeziku, ili da su postali poslije. Da bi moglo biti prvo, valjalo bi dokazati kako se *gt, kt, ht* moglo jednjem Slovenima pretvoriti u *č*, drugim u *č*, trećim u *c*; a da bi moglo biti drugo, valjalo bi ne samo dokazati kako su se u te glasove pretvorili glasovi *št*, nego bi valjalo pokazati i koja im je nevolja bila pretvarati se, kad — n. p. u našem jeziku — glasovi *št* vrlo rado druguju i lijepo se slažu. Premda mi se čini očevidno da se ni jednjem od ova dva puta ne može ni do čega doći, ipak se jednoga od njih, i to prvoga, drže svi bolji gramatici slovenski. Ali, kako reko, ne dolaze ni do čega. Svaki samo kaže da taj i taj jezik slovenski ima taj i taj glas mjesto *gt, kt, ht*, ili da se ovi posljednji glasovi mijenjaju na te i te¹; ali načina, kako to biva, ne kaže niko; svi

¹ Miklošić kaže za novi slovenski jezik: „die infinitive auf *kti* und *gti* lauten *či*“; za češki: „das infinitiv suffix *ti* geht mit dem vorhergehenden *h* und *k* in *c* über“; za poljski: „*k* und *g* gehen mit der infinitivendung *ć* in *c* über“; isto tako za oba lužička; za veliko-ruski: „die infinitivendung *тъ* wird mit dem vorhergehenden guttural in *ч* verwandelt“; za malo-ruski: „**кѣтъ**, **гѣтъ** und **хѣтъ** gehen als infinitivendungen im altslav. in **штѣ** über; es ist daher im kleinruss. *čy* die regelmässige verwandlung“; za naš jezik: „es stehen im allgemeinen die palatalen *h* und *h* an der stelle der altslov. palatalen **шт** und **хѣ**: **хѣд**, **нѣх**.“ Vergl. gramm. I. str. 258. 327. 367. 403. 441. 478. 497. 512. — Hatala opširno govoreći o glasovima češkoga jezika kaže samo ovo o glasu o kom je ovdje riječ: „spřežky *ht* a *kt* v neurčitém spisovná staro- i novo-čestina proměňuje v *c*“. Zvukoslovi § 93. — Buslajev u istorijskoj gramatici ruskoga jezika kaže samo ovo: „**гортанные гик** перед звукомъ **т** переходятъ въ мѣстъ съ **пимъ**, въ церковно-славянскомъ, въ **щ**, въ русскомъ въ **ч**“. Истор. граммат. 1863. str. 81. — Osadea za maloruski jezik veli: „**взвкн к, г, переходять съ оконченьемъ неопределенного вида ти на хѣ**“. Грамат. руск. **изъма**, str. 33. — Više od svega ovoga nema ni u našim gramatikama, ni u samoga Majkova velikoj istoriji srpskoga jezika.

samo potvrđuju da nešto jest, a kako je to postalo, ne kaže niko. Jedini Poljak A. Malecki dotače se toga pitanja za poljski jezik: napomenuvši poljsko „bogactwo“ dodaje: „podobnie zbijają se *ké* na *c*, i *gć* na *c*“¹. Ovo bi tumačenje teško moglo i za sam poljski jezik podnijeti, jer ako se i „zbija“ doista *t i s*, kao u „bogactwo“, po tome još nije lako ni misliti da bi se *rr* moglo zbiti u *rr*². Ali kad bi se to i moglo misliti po zakonima poljskoga jezika, ipak ne dadu stvar tako tumačiti drugi jezici slovenski, u kojima se takogjer *t i s* „zbija“ u *c* (n. p. kod nas bracki), ali za to opet u riječima kao što je poljska *moc* nemaju *c*; to tumačenje dakle i kad bi dobro bilo za poljski jezik, vrijedilo bi samo onoliko koliko i ono kojim se tumači samo staroslovensko *mr*; i njemu bi smetalo to što se po njemu ne može naći način kako su u drugim jezicima slovenskim postali njihovi glasovi. — Treba dakle tražiti drugi način, i on treba da je taki da vrijedi za sve slovenske jezike, t. j. da iz njega samoga izlazi postanje svijem onijem glasovima koje u ovijem prilikama imaju slovenski jezici svaki za se. Ako bi se taki način našao, on bi sam mogao biti dobar, i ispred njega bi se morala ukloniti svaka misao koja bi samo za jedan izmegju jezika slovenskih vrijedila, dakle i ona koja za sad vrijedi (onoliko koliko vrijedi) samo za stari slovenski jezik. Da je taki način teško naći, vidi se i od tuda što se dosele nije našao. Ali mislim da je i tu kao i u mnogom drugom koječem glavno: „ko traži, nalazi“. Sva ja teškoća u tom što se nije tražio, što se nije opazilo da ga treba tražiti. Vrlo lasno može biti da se i ja varam misleći da sam ga našao; ali ako ga ne budem našao, bolji od mene, kojih hvala bogu ima mnogo, zaista će naći, čim se pažnja njihova obrati na ovu stvar. I najviše toga radi da bi se na ovu stvar obratila pažnja boljih od mene, usudih se stupiti pred ovaj časni zbor s ovom besjedom. — Razmatrajući

¹ K tijekom riječima jošte dodaje: „nie należy uważać tego *c* za zmiękczenie gardłowej *k* albo *g*; ale za zbitkę, t. j. za rzeczywistą substitucyą o b y d w ó h zbijających się glosek, tak *k* jak *ć*, tak *g* jak *ć*. Malecki, gramm. jęz. pol. str. 50. Rekao bih da s tih riječi ne bivaju jasnije one gornje, čega radi su dodane, nego još tamnije: tumačeći tu „zbitkę“ substitucijom dopušta Malecki da se u njegovijem riječima razumije i ono samo što su drugi pisali o ovoj stvari, t. j. da se tu samo zamjenjuju jedni glasovi drugim.

² ili poljski *gć* u *c*, gdje ne treba gledati na oblik slovima.

čovjek ovu stvar ne može da ne opazi prije svega da i od **rt** i od **kt** i od **xt** isti glasovi izlaze u svakom jeziku slovenskom, t. j. što od tih glasova postaje, ne razlikuje se kad postaje od **rt**, kad od **kt**, kad od **xt**¹, nego je u sva tri slučaja jednako. To ište da se misli da se razlika, koja je u tijem elementima drugih glasova, ukinula prije nego su od njih postali oni drugi glasovi, da je dakle najprije i **rt** i **kt** i **xt** postalo jednako. Po tom treba dokazati kako se razlika izmegju tih elementa ukinula, — kako su se ti elementi izjednačili. O tom mogu biti vrlo različna nagagjanja. Da bi takovih nagagjanja bilo manje, da bi se dakle lakše moglo izmegju njih birati, u tom mnogo pomaže nešto što je i po sebi vcoma znatno, a to je ovo: svaki slovenski jezik što ima od elemenata **rt** i **kt** i **xt**, isto ima i od elemenata **tj**; n. p. kod nas u riječi **moć** stoji **h** mjesto **rt**, pa isto **h** stoji i mjesto **tj** u riječi **svijeća**; isto tako u novom slovenskom i u oba ruska u riječi **noč** stoji **č** mjesto **kt**, a u riječi **svěča** stoji isto **č** mjesto **tj**; u češkom i poljskom stoji u riječi **noc** **c** mjesto **kt**, pa isto **c** stoji mjesto **tj** u riječi **vracen** (poljski **wrócony**); isto tako u starom slovenskom i u sadašnjem bugarskom stoji **mt** mjesto **kt** u riječi **момѣ**, pa isto **mt** stoji i mjesto **tj** u riječi **сѣмѣ**. Ta jednakost tako postojana ne dopušta nikako da se ne uzme na um; a kad se uzme na um, najpreće je što se može pomisliti: da su se elementi **rt** i **kt** i **xt** kako god izjednačili s elementima **tj**, ili ovi s onima, te odatle nastala i jednakost izmegju onoga što od ovijeh biva i onoga što biva od onijeh. Da bi se **tj** približilo onijem drugim elementima (**rt**, **kt**, **xt**), nije prilike misliti jedno za to što se već zna šta biva od elemenata **tj**, a drugo što se ovdje ne traži šta biva od **tj** nego što biva od onijeh drugih elemenata, pa kad bi se baš i počelo od elemenata **tj**, te bi se oni približili onijem drugim elementima, opet bi nastalo pitanje šta s njima biva. Priličnije je dakle misliti da su se elementi **rt** i **kt** i **xt** približili elementima **tj**, t. j. s njima se kako god izjednačili. Tada nastaje pitanje: kako bi od glasova **rt** i **kt** i **xt** moglo postati **tj**? Ako bi se na to pitanje moglo odgovoriti tako da se odgovoru nema šta zabaviti, onda bi stvar bila svršena, i mislim da ne bi bilo raz-

¹ Što Poljaci pišu infinitiv **piec** kao substantiv **piec**, ali infinitiv **moż** ne kao substantiv **moć**, očevidno je **dz** samo zlo pisanje, i već ga se počinju ostavljati. Vidi Maleckoga gram. jęz. pol. §. 356. 825.

loga opirati joj se. Osjećam potpuno strah, koji bi može biti i drugomu svakomu zadala strmen, na kojoj se nagjoh; ipak se usuglujem dalje poći, jer drugoga puta ne vidim. Poznato je da je u romanskim jezicima asimilacija glasova *kt* pravilo¹, t. j. *k* stojeći pred *t* izjednačuje se s njim, te od *kt* biva *tt*: tako talijanski *atto* (*actus*), *frutto* (*fructus*); poslije asimilacije jedno od dva *t* otpada, tako u Francuza *contrat* (*contractus*), *effet* (*effectus*), u Španjolaca *matar* (*mactare*), u Portugalaca *dito* (*dictus*), u Rumuna, u kojih to najmanje biva, ipak ima *aretà* (*rectus*); po što jedno *t* otpadne, često se naknagja glasom *i*, tako u francuskom jeziku *conduit* (*conductus*), *fait* (*factus*), u španjolskom *pleito* (od *plectere*), u portugalskom *feito* (*factus*), *direito* (*directus*);² za ovo unetanje glasa *i* ne treba smetati s una da isto biva i u starijim jezicima plemena indoevropskoga kad jedno od dva kaka mu drago suglasna otpadne asimilacijom ili drugačije, n. p. u grčkom *ἐῖπε* mjesto *ἐππε* (uz jonsko *ἐππε*). — Ova ista asimilacija, koju imaju romanski jezici, sa svijem što još vidjesmo da uz nju biva, mislim da je i kod nas: od našega *rt* i *kt* i *xt* postalo je asimilacijom *tt*; jedno od dva *tt* moralo je otpasti već i za to što se u slovenskim jezicima dva jednaka glasa ne trpe jedan do drugoga; a po što je jedno otpalo, došao je u naknadu³ laki glas *i*, koji se, kao što često biva, pretvori u *j*, i tako od *tt* dobismo *tj*⁴. Dobivši te glasove (*tj*) imamo gotovu stvar: od njih postaje za stari slovenski

¹ Diez, *grammatik der roman. sprachen*. I. str. 238 i dalje.

² Navlaš ostavljajući na stranu što Diez (*gramm. der roman. sprachen*, str. 238—239) pominje iz latinskoga jezika *gluttio* m. *gluctio* (*glocire*), *mattea* m. *mactea*, *nattà* m. *nacta* itd., rad sam samo napomenuti da u našem poslu ne može biti smetnja što se u starijim jezicima ne nalazi ovaka asimilacija glasova *kt*: u tom se svaki jezik drži svoje osobine: jedni asimiliraju jedne a drugi druge glasove. A što se ta asimilacija nalazi baš u novijim jezicima, to za nas ima još više vrijednosti za to, jer ni ovo što u slovenskim jezicima vidimo nije vrlo stara stvar: u litavskom jeziku, koji je najduže bio u zajednici sa slovenskim, još se drži *k*: *naktis* (noć).

³ Bop nalazi da se *t* može vokalizovati u *i*. Vergl. *gramm.* I. 320. 321. Ali ja ne mogu to primiti u naš posao; a naknadu razumijem tako da glas prelazeći preko jednoga *t*, koje nije rad da se čuje, ostavlja za sobom lako *j*.

⁴ Što u nas dolazi *i* iza suglasnoga *a* u onijem drugim jezicima vidimo ga pred suglasnijem, to mislim da ne može biti nikaka smetnja, šta više može biti da tako stoji upravo po zakonu slovenskih jezika, i to

jezik i za bugarski *št*, za sadašnji slovenski i za oba ruska *č*, za češki i za poljski i za oba lužička *c*, a za naš *h*, — na onaj isti način na koji već vidjesmo da ti glasovi postaju ¹.

Tijem i besjeda moja prispje kraju. Ostaje samo još da pokazem kakva mislim da izlazi dioba jezicima slovenskim iz onoga što vidjesmo da u svjema njima biva od *tj* i od *đj*; a na to mislim da mi ne treba mnogo riječi. — Vidjesmo da se u našem jeziku samo sjedinjuju ti elementi bez ikake promjene, a u svijem drugim jezicima slovenskim mijenjaju se; u kojim se mijenjaju, vidjesmo opet da se ne mijenjaju u svijem jednako, nego se u jednim mijenja elemenat *j* u *s* i u *z*, a u drugima u *š* i *ž*; i u kojima vidjesmo to mijenjanje, u njima još vidjesmo gdje u jednim elementi poslije te promjene ostaju na svojem mjestu a u drugima mijenjaju jedan s drugim svoje mjesto (*шт, жш*); u kojima ostaju elementi na svojem mjestu poslije one prve promjene, u njima vidjesmo gdje se jedni (*тш, тс*) sjedinjuju (*ѣ, ѣ*), a od drugih (*ѣ, ѣ*) jedan otpada (te ostaje samo *ж, ж*) ili ostaju oba (*ѣ*).

Sve ovo što vidjesmo da biva od ovijeh elemenata po svijem jezicima slovenskim, kad se skupa misli u svom postajanju, rekao bih da se jasno raspoznaju tri glavna razdjela:

- prvi razdio, u kom se ni jedan elemenat ne mijenja;
- drugi razdio, u kom se jedan elemenat mijenja u *s* i *z*;
- treći razdio, u kom se jedan elemenat mijenja u *š* i *ž*.

Niko ne će sumnjati da je onaj prvi razdio stariji od oba ostala. Što u njemu biva, ono Miklošić izrijekom naziva prijelazom k onomu što ima stari slovenski jezik, — k onomu što ja stavih u treći razdio ²; a Šljaheru je ono, što u prvi razdio uzimam, „grundform“ za sve što sam stavio u oba druga razdjela ³. Nije samo či-

po onom po kom je u nas *n. p.* kamen a u litavskom jeziku *akmu*, ili raka prema arca, mramor prema marmor, *третин* prema tertius, ili *злато* prema gold, *хладъ* prema kalt itd.

¹ Slovački infinitivi *môct, píeť*, prema kojim stoje pravilni substantivi *moc, noc*, nemaju ovdje nikake vrijednosti, jer nijesu ništa drugo nego od pravilnijeh infinitiva iščijeljenih iz svijesti narodne načinjeni novi; taku su i maloruski *спирити, перити*, a još gori *спирити, перити*, prema kojima stoje pravilni substantivi *ночь, ночь*.

² Es stehen statt *претъ, страждъ* die formen *претѣ, страждѣ*, der erklärbare übergang wäre in *tj* und *đj* mit der aussprache der serbischen zeichen *h* und *h*, Miklošić, vergl. gram. I. str. 184.

³ Beiträge I. 24.

stotom elemenata, ne pomućenijeh kao u oba druga razdjela, prvi razdio stariji, nego je i glas koji imamo od tih elemenata sjedinjenijeh taki da je najbliži onomu koji bi dali od sebe ti isti elementi kad ne bi bili sjedinjeni; to potvrđuje (ako treba potvrda) Šljaher govoreći da staro *tj* i *dj* ostaje u glavnom bez promjene u našem jeziku¹; a što je tu u riječima „u glavnom“ (въ сущности) mislio, to je kazao na drugom mjestu rekavši da se naše *h* i *ħ* izgovara „malo stapajući“ glasove *tj* i *dj*². — Kad je dakle u istoriji slovenskih jezika, koja se pokazuje u glasovima *тj* i *ѡj*, onaj prvi razdio najstariji, kroz koji su morali proći jezici slovenski, — i kad se ono što u tom razdjelu vidimo sada nalazi u našem jeziku, i to samo u našem, od tuda izlazi da se naš jezik odvojio od negdašnjega zajedničkoga jezika slovenskoga još onda kad je taj zajednički jezik bio u ovom prvom razdjelu, — da se odvojio i stvorivši sebi glasove *h* i *ħ*, postao za se jezik još onda kad su svi drugi jezici slovenski bili u zajednici, kad su svi zajedno još bili jedan jezik, — da je dakle između svih jezika slovenskih, što ih danas znamo, najstariji — naš, hrvatski ili srpski.

Što se tiče drugoga razdjela, ako i nema sumnje da je mlađji od prvoga, ipak bi se moglo sumnjati je li mlađji ili je stariji od trećega. Ali kad se uzme na um da je u jezicima svega plemena indoevropskoga glas *s*, koji vidimo u drugom razdjelu, — stariji od glasa *š*, koji imamo u trećem razdjelu, — da onaj prvi pripada među glasove samijeh korijena, a drugi ne, nego među one koji sami postaju od drugih glasova, i da *š* često postaje od istoga *s*; i kad se uzme na um da se to isto i u samijem slovenskim jezicima posvjedočava, — da je i u njima sasamijem *s* starije nego *š*, da je n. p. *сѣси* starije nego *сѣшѣси*, i da je *сѣси* ove druge riječi upravo i postalo od *сѣси* one prve, — onda mislim da se razbija svaka sumnja, i da se može tvrdo držati da je onaj drugi razdio stariji od trećega. A odatle izlazi da se od zajedničkoga jezika slovenskog, koji je ostao po što se naš odvojio od njega, i u kom se po tom glas *j* počeo pretvarati i pretva-

¹ Древнее *tj* и *dj* остается въ сущности без перемены. Šljaher, краткій очеркъ доисторической жизни сѣверо-восточнаго отряда индо-германскихъ языковъ. str. 9.

² Die grundform *medja* lautet im serbischen mit einiger verschmelzung der beiden (*dj*) laute. Beiträge I. 24.

ranjem približio se glasu *s i z*, odvojila grana, u kojoj su bili sastavljeni sadašnji jezici češki i poljski i oba lužička. — Budući da se ti jezici glasovima koje imaju od *tj* i *dj* gotovo ni malo¹ ne razlikuju izmeđju sebe, s toga valja uzeti da su svi bili jedan jezik kad su se odvojili od ostaloga zajedničkoga jezika, a iza toga da su se razdijelili ne glasovima koje imaju od *tj* i od *dj*, nego drugim nečim, koje treba iznaći.

Ostatak roda slovenskoga, koji poslije ove druge diobe osta u zajednici, došavši u razvitku svojega jezika u onaj treći razdio, gdje mu se *j*, pomučeno pretvaranjem u *s i z*, zgusnu u *š i ž*, razdvoji se na dvije polovine: u jednoj polovini tijekom razvijanjem postali glasovi *tš* sliše se u *č*, i od glasova *dž* otpade *d*; a u drugoj polovini isti glasovi *tš* i *dž* promijenise mjesta (*št, žd*). U prvoj polovini bijahu oba sadašnja ruska jezika jedan, budući da se ni danas tijekom glasovima ne razlikuju jedan od drugoga; a poslije se i oni razdvojiše nečim drugim, koje takogjer treba još iznaći, a ne glasovima koje imaju od *tj* i *dj*. U drugoj polovini bijaše jezik stari slovenski i sadašnji bugarski. Ni ta se dva jezika ne razlikuju ni danas jedan od drugoga glasovima koje imaju od *tj* i *dj*; za to valja misliti da su oba pri pomenutoj diobi bila jedan jezik. Budući da se sadašnji bugarski jezik razlikuje od staroga slovenskoga u glavnom tijekom što mu je mnogo koješta samo potvrđeno, i budući da danas nema naroda koj govori starijem slovenskim jezikom, po tom mislim da je pomenuta druga polovina, u kojoj rekoh da je bio stari slovenski jezik i sadašnji bugarski, s jedne strane izginula a s druge provrgla se u sadašnji bugarski jezik.

Ali još ne rekoh u ovoj diobi ni riječi o jeziku najbliže braće naše Slovenaca. Što on s jedne strane ne pretvara glasa *j* iza *d* ni u što, kao što ga ne pretvara ni naš jezik, nego samo gubi *d*, koje i kod nas u jednom dijelu našega naroda biva, a s druge strane što on ima *č* od *tj*, kao ruski jezik, odatle mislim da izlazi da je on bio ona grana na zajedničkom stablu jezika slovenskih, na kojoj je bio i naš jezik, ali da je ta grana, po što se naš jezik odvojio, ostala na stablu do posljednje diobe, i istom se tada sa svijem odvojila primivši u se rečeno pretvaranje. Što je preko svega toga

¹ ili upravo ni malo, ako se ne gleda na poljsko *dz*, o kom se može još sumnjati da ne bude *d* docnije dodano.

njihov jezik bliži našem nego ruskomu, tomu osim rečenoga prvašnjega jedinstva s našim jezikom mislim da je najviše uzrok što su druge glavnije osobine ruskoga jezika nastale istom poslije posljednje diobe.

Kako sam u početku rekao, ne mislim da je ovom besjedom ova stvar svršena; ja ću biti potpuno zadovoljan ako sam koliko toliko pomogao da se kad god svrši.